

МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ ГРИЦАК ЯК ЛЕКСИКОГРАФ, ПЕДАГОГ, ЛЮДИНА

Анотація. У статті висвітлюється життєвий шлях, наукова, педагогічна діяльність Миколи Андрійовича Грицака (1908–1979), видатного українського лексикографа, автора найбільшої української лексикографічної праці – рукописного «Словника українських говорів Закарпатської області».

Ключові слова: М.А.Грицак, діалектний словник, українська лексикографія, закарпатські говірки, гуцульські говірки.

Summary. The article highlights the course of life (life, career), scientific and pedagogic activities of M.A.Hrytsak (1908-1979), a prominent Ukrainian lexicographer, the author of the biggest, Ukrainian lexicographic work – manuscriptal “Dictionary of the Ukrainian patois of Transcarpathia”.

Key words: M.A.Hrytsak, dialectal dictionary, Ukrainian lexicography, Transcarpathian patois, Guzul patois.

Микола Андрійович Грицак належить до тих постатей, чиє ім'я навіки вкарбоване в скрижалі історії рідного народу, української культури. Це був справжній український патріот, подвижник, безмежно закоханий у рідний край, у живе народне слово. Саме цьому слову він присвятив п'ятдесят років – майже всю свідому частину власного життя.

Народився М.А.Грицак 18 грудня 1908 року в чудовому гірському гуцульському селі Росішка, що на Рахівщині, в селянській родині. Після закінчення початкової школи в рідному селі навчався в горожанській школі Великого Бичкова, а далі в 1926–1930-х роках в Ужгородській учительській семінарії. Здобувши диплом учителя неповної середньої школи, працює в школах сучасних Рахівського, Тячівського, Виноградівського районів. З приходом радянської влади на Закарпаття очолює відділ народної освіти Рахівського району, працює інспектором шкіл, завучем, директором Великобичківської, Солотвинської середніх шкіл, восьмирічки в Росішці. Протягом 1946–1951 років навчається заочно в Ужгородському державному університеті і здобуває спеціальність українського філолога. Активно займається громадською роботою, керуючи хорами в ряді населених пунктів Рахівщини та Тячівщини. У 1947 році керований ним шкільний хор Великого Бичкова в Києві зайняв перше місце. За педагогічні заслуги нагороджений 1948 року значком «Відмінник народної освіти».

1962 року, запрошений завідувачем кафедри української мови Ужгородського університету Й.О.Дзензелівським, Микола Андрійович переходить на викладацьку роботу в університеті, де до 1972 року працював на посаді викладача, а згодом виконуючого обов'язки доцента (з 1967 р.). Звільнений з роботи у зв'язку зі скороченням штатів, якийсь час працював тут викладачем-погодинником. Пенсію змушений був заробляти в школі села Богдан-Луки на Рахівщині. 1976 року важко захворів і за станом здоров'я вийшов на пенсію. Перше серйозне погіршення стану здоров'я Миколи Андрійовича сталося ще 1965 р. Як він сам пише, «після сильного грипу настало ускладнення

на серце, нерви і горло», тривалий час він не міг працювати над словником [4: 237]. Але згодом йому стало краще, і він знову інтенсивно взявся за звичну роботу. Узагалі, Микола Андрійович був справжнім трудоголіком. Він роками трудився практично зранку до вечора, без вихідних і відпустки. І найголовнішим у його житті був словник. Над ним він працював доти, поки міг тримати в руках олівець. Де б він не був, у нього завжди були в кишені картки, нарізані з учнівських зошитів, та прості олівці, і він був готовий записувати у будь-якій ситуації, був би тільки добрий інформатор, в останні роки навіть у лікарні, прикутий до ліжка. А записував слова на картки принципово тільки простим олівцем після того, як ще в юності потрапив під сильний дощ, і в нього всі записи, зроблені чорнилом, знищилися. За кілька років до смерті у Миколи Андрійовича стався інсульт, кілька разів на тривалий час потрапляв у важкому стані до лікарень Ужгорода і Рахова. Після тривалої важкої хвороби 7 квітня 1979 року перестало битися серце Миколи Андрійовича Грицака.

За життя він опублікував 17 наукових мовознавчих праць, майже всі вони побачили світ у період його роботи на кафедрі української мови УжДУ. Більша частина цих праць присвячена українській діалектній лексикографії.

У 60-х роках українськими діалектологами дискутувалося питання, яким бути українському діалектному словнику – повним чи диференційним. Воно розглядалося на спеціальній міжвузівській науковій конференції з питань укладання обласних діалектних словників (Чернівці, 1960). Думки українських діалектологів розділилися. Конференція ухвалила, що діалектні словники повинні бути різного типу, однак найкраще укладати повні словники (детальніше [39: 92–94]). На практиці виявилось, що всі діалектні словники української мови, опубліковані в наступні роки, були винятково диференційні. На зазначеній конференції виступив з доповіддю також М.А.Грицак як палкий прихильник повного словника [9]. В іншій праці він докладно аргументує свою точку зору. Слід відзначити, що його докази на користь повного словника були досить переконливі

(детальніше див. [22]). Справді, на підставі даних тільки диференційних словників, напр., неможливо встановити, яка частина кодифікованих норм української літературної мови загальнонародна, а яка вживається тільки в деяких українських діалектах. Підкреслюючи важливість лексикографічного опрацювання лексики українських карпатських говорів, Микола Андрійович висловив, на наш погляд, дуже цікаву й плідну думку про те, що «Карпати – це своєрідний міст між східними і південними слов'янами, з одного боку, і між східними та західними, з другого боку, а ці своєрідності найкраще можна показати в словнику загального типу» [ib.: 25–26].

М.А.Грицак чітко усвідомлював, що без солідного теоретичного підґрунтя підготувати кваліфікований діалектний словник неможливо. Із його праць видно, що він був добре обізнаний з досвідом роботи над діалектними словниками інших авторів, від яких він переймав усе найкраще, в той же час виявляючи власне новаторство у зв'язку зі специфікою лексикографічного опрацювання ним дуже різноманітного діалектного матеріалу закарпатських та гуцульських говірок і особливостями власного словника.

Вносячи до реєстру словника всі апелятиви (і спільні з українською літературною мовою, і відмінні), він не вважав за доцільне брати топоніми (хоча на практиці не нехтував ними), антропоніми, а також явно перекручені та «нецензурні» слова. На його думку, в структурі словникової статті її елементи повинні розташовуватися в такому порядку: «1) заголовне слово, 2) граматичні помітки, 3) помітки про вживання слова, 4) пояснення значення слова, 5) ілюстративний матеріал, 6) фразеологія» [16: 154]. Семантичні діалектні еквіваленти перераховуються в одній словниковій статті з найпоширенішим реєстровим словом. Граматичні форми наводяться тільки тоді, коли вони мають фонетичні особливості. Він пропонує використовувати такі види позначок (ремарок): граматичні, семантичні, стилістичні, історичні, професійно-термінологічні [ib.: 156]. Лексичне значення реєстрового слова розкривається літературним відповідником, а якщо останній не вдається підібрати, то коротким описом. Лексичне значення діалектних еквівалентів подається в словнику тільки один раз при найпоширенішому з них. Інші еквіваленти пов'язуються з ним за допомогою відсилача *див.* [ib.: 156–157]. Реєстрові слова, що є загальнонародними (*нога, рука* і т.ін.) не пояснюються зовсім. До діалектних назв ботанічних, зоологічних, анатомічних і под., крім українського літературного відповідника, подається також латинський науковий, а до запозичених слів – відповідне слово з мови-джерела. До слів, що є назвами предметів матеріальної культури, які важко точно пояснити, крім словесного опису, додаються фотографії або малюнки. У словникових статтях з реєстровим багатозначним словом усі значення нумеруються арабськими цифрами, при цьому першим наводиться пряме значення. Усі омоніми по-

даються в різних словникових статтях і позначаються загальноприйнятим способом (детальніше [14: 374–378]). Лексикограф докладно опрацював у теоретичному плані питання подачі у словнику фразеологічного матеріалу [12] і територіального поширення слів [13].

М.А.Грицак розробляв також питання історії української лексикографії на Закарпатті [19: 104–106], говіркової фраземіки [6; 7], стилістичного використання діалектизмів у художній літературі [17], творення діалектних назв, зокрема ботанічних [18], українсько-румунських міжмовних контактів [15; 20], ономастики (опублікував словничок гідронімів говірки села Ясіня Рахівського району [10]; див. ще [11; 45]) тощо. Викликає науковий інтерес його праця про евфемізми в говірках Закарпаття [5], яка до недавнього часу була в українському мовознавстві та етнографії «єдиним ґрунтовним дослідженням на цю тему» [25: 103]. І лише зовсім недавно появилася велика праця про евфемізми Г.Аркушина, що ґрунтується на говірковому матеріалі та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині [1]. Кілька лексикографічних праць (словників, питальників) М.А.Грицака були надруковані вже після його смерті (про це див. нижче).

Микола Андрійович досить часто виступав на наукових конференціях з доповідями, які відзначалися ґрунтовністю, логічністю аргументів, багатим фактичним матеріалом, а тому завжди звучали переконливо.

Та найбільшим його здобутком став «Словник українських говорів Закарпатської області», якому лексикограф віддав півстоліття невтомної і копіткої щоденної праці, словник, рівних якому немає не тільки в українській, а й, здається, в усій слов'янській і, можливо, навіть світовій лексикографії.

Микола Грицак почав збирати говіркові лексичні матеріали, коли йому було 17 чи 18 років, імовірно, вже під час навчання в семінарії (див. [4: 237; 25: 88; 3: 44]). Спочатку записував слова в рідному селі, передовсім від своєї матері, яка знала багато народних пісень, казок, приказок і под. Від неї, зокрема, записав понад 50 тис. слів, велику кількість фольклорних матеріалів. Далі збирав слова в навколишніх селах Рахівщини, згодом на Тячівщині, а пізніше і в багатьох інших населених пунктах Закарпаття. Особливо значного поповнення лексики з різних куточків краю картотека словника Миколи Андрійовича зазнала після його переходу на роботу до Ужгородського університету – аж поки не появилася в його словнику лексичний матеріал з близько 400 слів, що становлять майже половину всіх населених пунктів Закарпатської області. Активно допомагали йому поповнювати картотеку лексикою з різних закарпатських говірок колеги по кафедрі, аспіранти, студенти. При цьому одержаний матеріал Микола Андрійович обов'язково позначав, записуючи на картках прізвище кореспондента. Не бажаючи привласнювати чужої праці, він планував в останньому

томі свого словника подати інформацію про всіх своїх інформаторів (пор. [43: 27]).

Ідея укладання діалектного словника в М.Грицака зародилася в 20-х роках, імовірно, під впливом І.Панькевича, який у своїх статтях у місцевій періодиці спонукав інтелігенцію краю збирати лексичні матеріали в різних говірках з метою підготовки діалектного словника території тодішньої Підкарпатської Русі (сучасної Закарпатської обл. і Пряшівщини).

Першу машинописну редакцію власного словника (від А до Я) М.Грицак уклав, як припускає Й.Дзендзелівський, десь у 1938–1939 роках. Тут на 2575 сторінках репрезентовано близько 60–65 тис. реєстрових слів. У більшості випадків заголовні слова та ілюстрації (переважно фольклорного характеру) подаються з наголосом, всі ілюстрації паспортизуються. Розкривається лексичне значення лише деяких слів. Більше третини словникових статей складається із самого реєстрового слова. Крім апелятивів, до словника введено власні назви: імена людей, ойконіми, гідроніми, мікротопоніми, зооніми тощо. Із словника видно, що матеріал до нього збирався з усієї території сучасної Закарпатської області, але переважна його кількість – з Росішки та сусідніх сіл. Діалектний матеріал записано специфічно фонетичною транскрипцією, яку розробив сам автор (детальніше [25: 88–91]).

На поч. 60-х років Микола Грицак задумав укласти другу редакцію свого словника. В усякому разі 1961 року підготував на друкарській машинці 500-сторінкову першу книжку (**А – Боржава**), довівши словник, як стверджує Й.Дзендзелівський, до літери **Ж** книжкою дев'ятою (**Дознатися – Єщо**, с. 2992–3445). На думку цього ж автора, сьома книжка має на титулі 1967 рік і обіймає слова від **Головінка** до **Гябый** (с. 2141–2537) [25: 96–98]. В іншій публікації Й.О. Дзендзелівський пише, що «Словник українських говорів Закарпатської області» (М.А.Грицака – І.С.) залишився незавершеним: авторський машинопис його частини А – Ж у 8 книгах» [24: 125]. А в праці 1997 р. Й.Дзендзелівський повідомляє, що частина словника «Головінка – Гябый» надрукована в книзі 6-й 1966 р. [8: 53]. У нашому розпорядженні опинилася ксерокопія (її люб'язно надав нам В.В.Німчук, за що йому висловлюємо щирі вдячність) титульної сторінки і наступних сторінок від 2141 до 2158 (**Головінка – Голівня**). На титульній сторінці міститься така інформація: «М.А.Грицак. Словник українських говорів Закарпатської області УРСР. Книжка 10. Головінка – Гябый. Ужгород, 1969». Отже, друга редакція словника мала, імовірно, понад десять книг і словникові статті на «**Головінка** (не Головінка! – І.С.) – **Гябый**» містилися не в 6-й чи 7-й, а в 10-й книжці. У публікації В.Німчука в цьому науковому збірнику міститься інформація про те, що перша книжка словника датується 1962-им, а дванадцята (с. 2937 – 3416) – 1970 роком.

Більшість словникових статей має таку структуру. Кількаскладове реєстрове слово подається з

наголосом. Окремі з них (переважно іменники) супроводжуються вказівкою на граматичний рід, а стилістично забарвлені слова – відповідними стилістичними ремарками (згр. – згрубіле, здр. – здрібніле, знев. – зневажливе, росл. – рослина та ін.). Формулювання лексичних значень характеризуються точністю, економністю мовних засобів (лаконічністю) і в той же час достатньою повнотою. Правда, подекуди трапляються в цих визначеннях діалектизми. До назв, що позначають рослини, тварини, крім українських літературних відповідників, подаються також латинські. Переважна більшість реєстрових слів ілюструється одним або кількома реченнями. Якщо в словнику з описуванням значенням є й інші слова, то подається їх перелік з відсилачем *див.*, а далі кожне з них подається на своєму місці за алфавітом.

Ілюстративна частина відзначається великою різноманітністю. Найчастіше це фрази з розмовного мовлення, але нерідко використовуються фрази і розмаїтий фольклорний матеріал – прислів'я, приказки, загадки, народні пісні, сентенції, легенди, казки, притчі тощо. Усі ілюстрації паспортизуються. Одні словникові статті невеликі, а інші дуже об'ємні, напр., стаття «Голова» займає близько семи сторінок. У більших статтях, у яких розробляються багатозначні слова, крім ілюстрацій, що супроводжують кожне значення, подається ілюстративний матеріал додатково у самому кінці словникової статті після всіх значень. Взяті вони переважно з усної народної творчості: пор. до статті «Голова»: прислів'я, приказки – *Усе дві голови май розумні, йак одна* (Росішка); *Бўлше гóлòв, бўлше рóзума* (Заріччя); *Кóжда гóловá свў рóзум мáйе* (Синевир); *Дурнá гóловá дайё ногáм рóбóты* (Пістрялово) та ін.; загадки – *Одўн гóвóрит, двóйе дивл'ат с'а и двóйе слухайут* (голова, рот, очі, вуха, Вільхівці); *Крутá гóрá, куст'аний плуг, мёртвўй живóго т'áне* (голова, гребінь, воша, Грушово) та ін.; примовки – *Дóбрый ден' – бий гóловóв у пен'.* *Дóбрый рáнок – бий гóловóв у тáнок.* *Дóбрый вéчир – бий гóловóв у плéчi* (Росішка) та ін.; фрази – *Анў так, обыс' без гóловы ходўла* (Довге); *Тенёр' бйёс'а в гóлов, йбо вже нízно* (Росішка) та багато ін. (с. 2141–2148).

Щоб читач мав детальнішу уяву про характер словникової статті в словнику, подаємо кілька прикладів:

ГОЛОБІНКА – гриб. Див. **ГОЛУБІНКА**: Мама нїгда голубїнки ни берé, бо тотó ни йїстївн'ї (Пиліпець).

ГОЛÓБІСКИ присл. – на голу ногу: Убўла с'а голóбїски (Росішка).

ГОЛÓБЛІ мн. – знев. ноги: Прот'áгне свóйї голóбл'ї, а йа ни мáйе де с'а притулїти (Бронька).

ГОЛÓБРЫШ – голодранець: Чув им, аж бўв у вас свáтати йакыс' голóбрьш (Іза). Згр. голóбрьшїшчe. Извўх ми из рóзума д'ўвку сис' голóбрьш (Осїй). Ты, голóбрьше, ни хóчеш рóбїти, лишé хóдиш, ги бўйвол (Керецьки). Ци ни хóт'їв бы

голобрыш уд газды д'ўвкы? (Брід). Ужé прыйшóв голобрыш (Вільхівка).

ГОЛОБУБЛИК – безтравний ґрунт. Див. ГОЛОБÉРЕГ, ГОЛОБУБЛЯ: Ув óсени корóва ходíла на голобублик, у пастівнiк л'iтний (Росiшка).

ГОЛОБУБЛЯ (ГОЛОБУБЛ'И) ж. – див. БУБЛÉЯ, ГОЛОБÉРЕГ, ГОЛОБУБЛИК: Ни гонi вiвц'i на голобубл'у, бо там нимá шо пáсти (Кос. Поляна).

ГОЛОБУБЛ'И ж. – див. ГОЛОБУБЛЯ (Кос. Поляна).

ГОЛОВ – див. ГОЛОВА́ (Росiшка).

ГОЛОВА́ЛЬ – риба. Див. ГОЛОВА́ТИЦЯ (Владиков).

ГОЛОВА́НЧА – головач-малá (Чабанiвка).

ГОЛОВА́НЯ (ГОЛОВА́Н'И) – жiнка голови (сiльради, колгоспу): Казáла голова́н'а же быс' прыйшлá до нiйi (Т.Ремета). 2. голова-жiнка (сiльради, колгоспу): У нас типiр' голова́н'а крути́т силóм (Т.Ремета). 3. Джерело, звiдки витiкає досить значна кiлькiсть води, шо дає початок струмковi чи рiчцi. Див. ГОЛÓВКА, НОРА́: Там, де водá вiт'iкáйе, де починáйес'а пóт'iк – голова́н'а. Голова́н'и – шо звору́ з них идóт. Звiр, шо мáйе голова́н'у в Д'iлú Попадичéвим – Д'iловiк (Росiшка). У голова́ни, конéц потóчини, шо вiтти с'а вривáйе потóчина, там с'а рóбит решiтка на рiзи або на матóри (Росiшка). 4. мiсце в «гамованцi», куди спускають бокори: Пустiли бóкор у голова́н'у (Колочава). 5. див. ГОЛОВИ́ЦЯ (Росiшка). 6. див. ГОЛОВА́ТИЦЯ (Бичкiв). 7. сорт картоплi великих розмiрiв (Липецька Поляна). 8. колода з сильно потовщеним прикореневим кiнцем: Голова́н'а скачáлас'а на дорóгу та загородiла йi (Мiжгiр'я). Здр. голова́нка: Малá голова́н'ка, йбо водiчка дóже з нéйi бiе (Росiшка). Згр. голова́нишче: Над óзером сiлна голова́нишче, шо так з нéйi жбiйáйе водá, йак з конóвки (Росiшка).

ГОЛОВА́СТИЙ (ГОЛОВА́СТЫЙ) – головасти́й: Такá д'iтiна дóже голова́ста (Загорб, Боржавське).

ГОЛОВА́ТЕЙ – особливо великi екземпляри конопель. Див. КОЛОВА́Н: Гóловатий – дóже велiкi зилiн'и кóлòпн'и (Буштино).

ГОЛОВА́ТЕНЬ (ГОЛОВА́ТИН') – злочинник. Див. ГОЛОВНИК: Мóже, йакiс' за одвiрка гóловатен' лиш провалiти гóлов (Росiшка). 2. росл. волошка лучна (*Centaurea jacea* L.). На пол'у нарослó мнóго гóловат'у, та т'áшко косiти (Вiльхiвци, Бичкiв, Пилипець, В.Студений, Негровець, Колочава, Синевир). 3. росл. волошка тернопiльська (*Centaurea axillaris* L.) (В.Студений). 4. волошка рейнська (*Centaurea rhenana* Bor.) (В.Водяне). 5. волошка скабiозовидна (*Centaurea scabiosa* L.) (Росiшка). росл. вiдкастик безстеблiй (= голова́тин' полонинс'кий, Майдан) (*Carlina acaulis* L.) (Богдан). 6. росл. черсак лiсовий (*Dipsacus silvestris* Huds.) (Ясiня).

ГОЛОВА́ТИЙ (ГОЛОВА́ТЫЙ) – з великою головою: Шукáй тоту голова́ту стрiжку та ловi. Йакi

дóже голова́т'и гýси (Росiшка). Петро Готрiшен такий голова́тый, гi йего́ д'iдо був (Загорб).

2. див. ГОЛОВЧА́СТИЙ: У нас йе такий фiл' дóже голова́тоий капóсти (Бичкiв).

ГОЛОВА́ТИЦЯ (ГОЛОВА́ТИЦ'И) – риба (*Hucho hucho* L.). Див. ГОЛА́ВЛЬ, ГОЛОВА́ЛЬ, ГОЛОВÉЛЬ, ГОЛОВИ́НЬ, ГОЛОВÉЦ, ГОЛÓВЛИК (Владиков). У нас у рiц'i мнóго голова́тиць (Луково, Нересниця, Новоселиця Тяч., Бичкiв, Луг).

ГОЛОВИ́Н (голова́на, голова́но) – нал. голова́ (сiльради, колгоспу): Зáчка – голова́на жонá (Пудплеша).

ГОЛÓВИНА – частина хомута, яка натягається коневi на голову: Над'iн' С'iркóви гóловину та забелáй го (Кальник).

За свiдченням самого М.Грицака, в 1966 році в його словнику, над яким на той час працює понад 40 рокiв, було бiльше 250 тис. реєстрових слiв, понад 60 тис. пiсень, прислiв'iв, приказок, декiлька тисяч загадок, понад 300 казок, багато оповiдань, притч, переказiв, легенд, дитячих скоромовок тощо. У тих випадках, коли йдеться про назви предметiв матерiальної культури, крiм iлюстрацiй-речень, використовуються також малюнки, фотографiї, схеми i т.п. [21: 54].

Як iлюстративний матерiал у словнику вжитi також описи народних iгор, хороводи-веснянки. Народнi пiснi супроводжуються мелодiями, записаними на ноти [ib.: 56–57].

Сам автор словника усвiдомлював, шо все це величезне фольклорне багатство губиться, нiби розчиняється в словнику, «як цукор у кип'ятку». Тому, на його думку, «доцiльно було б опублiкувати цей матерiал окремими збiрниками, щоб, таким чином, зберегти його цiлiсть» [ib.: 59]. На жаль, Микола Андрiйович за свого життя не побачив друком нi цi народнопоетичнi скарби, нi жодного бiльш-менш значного фрагмента свого гiгантського словника, хоча в нього й було кiлька можливостей це зробити, незважаючи на несприятливи умови для таких спроб у часи радянської дiйсностi. Так, зокрема, в 60-х роках визначний український дiалектолог, тодiшнiй завiдувач вiддiлу дiалектологiї академiчного Інституту мовознавства iм. О.О.Потебнi Ф.Т.Жилко i завiдувач кафедри української мови УжДУ Й.О.Дзендзелiвський зарушилися пiдтримкою секретаря Закарпатського обкому компартiї України В.Повха про друкування словника М.Грицака у двох томах загальним обсягом 60–80 друкованих аркушiв. Це немало, але й небагато для повного словника. Тому лексикографовi було запропоновано пiдготувати не повний, а диференцiйний словник. Та Микола Андрiйович принципово не погодився на такий варiант [25: 93].

Усерединi 60-х рокiв появилася перспектива видрукувати словник у київському академiчному видавництвi «Наукова думка» в 10 томах [21: 51], та невідомо, шо перешкодило реалiзацiї цiєї iдеї. Можливо, тут Грицак мав на увазi видання в 10 томах зведеного словника М.Грицака та I.Панькевича, про яке в той час велася мова (див. нижче).

Мені особисто Микола Андрійович казав, що представники академічного Інституту слов'янознавства в Москві пропонували йому опублікувати фрагмент словника в наукових збірниках «Славянская лексикография и лексикология» (вийшов 1966 р.) і «Карпатская диалектология и ономастика» (побачив світ 1972 р.), у яких, до речі, окремими частинами опубліковані «Словник діалектної лексики північної Житомирщини» П.С.Лисенка, «Словник бойківського діалекту» М.Й.Онишкевича (літери Б і К), «Діалектний словник буковинських говірок» В.А.Прокопенко та ін. Проте М.Грицак не захотів віддавати до друку свій словник частинами. Звичайно, автор мав на це право. Та, проте, як би було корисно, щоб цей словник тоді побачив світ хай невеликими шматками. У такий спосіб міг би привернути увагу ширшого кола громадськості. Та й науковці одержали б новий лексичний матеріал для мовознавчих студій.

У другій половині 1964 року визрів задум об'єднати два словники закарпатських говорів І.Панькевича (помер 1958 р.; цей словник репрезентував українські говірки як сучасної Закарпатської області, так і Пряшівщини, проте в ньому лексичний матеріал з гуцульських та боржавських говірок представлений бідніше, ніж з інших частин Закарпаття) та М.Грицака в один. З цією метою у жовтні з Праги приїхав до Ужгорода А.Куримський (допрацьовував у 1962 р. словник І.Панькевича на літери Д, К, Ч, Ш, Я, привізши з собою віддруковану ротاپринтним способом частину словника І.Панькевича на букву А та кілька сторінок на Б. Було домовлено з М.Грицаком, що зведений словник друкуватиметься в Празі приблизно в 10 томах. Микола Андрійович виготовив пробний фрагмент об'єднаного словника на **Б** – **Баянити** (242 с. машинопису) і в кінці 1966 року надіслав його по одному примірнику О.Зілінському, який допрацьовував словник Панькевича на букви Г, Е–И, Ф–Ц, Щ, Ю (детальніше [27: 178]), та дочці І.Панькевича Марті Дольницькій [4: 237; 25: 98]. Передбачалося, що в зведеному словнику буде 300 тис. реєстрових слів. Така кількість зазначена на титульній сторінці пробного фрагмента. Припускають, що якби цей словник удалося завершити, то він мав би обсяг 75 книжок по 400 сторінок у кожній, що значно більше, ніж обсяг одинадцятитомного академічного «Словника української мови» (пор. [4: 237; 25: 98]). Завдяки колишній аспірантці кафедри української мови УжНУ Віті Чикут, яка виготовила електронну копію всього примірника цього словника, що є власністю М.Дольницької, і передала в наше розпорядження, за що ми їй щиро дякуємо, ми маємо можливість подати характеристику його статей та їх зразки, щоб читач міг отримати конкретніше уявлення про цей словник. Усі доповнення, взяті до зведеного словника із словника І.Панькевича, позначені літерою *П*. Інформація із словника І.Панькевича дуже слабо проступає на фоні Грицакових матеріалів. Таких словникових статей у словнику І.Панькевича, яких немає у словнику

М.Грицака, дуже мало. Так, в обстежених нами фрагментах на сторінках 8–21, 121–130 і 231–242 таких слів чи складених назв лише кілька: *бабенька*, *бабінчик*, *бабасорка*, *бабін вечір* (*вічур*, *вічур*), *бабін вовк*, *бабін пєсик*, *бабичка* 'пестливе до баба', *бачіня* 'увага' і поодинокі відмінні фонетичні варіанти тих слів, що наявні в М.Грицака (*баловна*, у Грицака *бавовна*, і *бабарунка*, в Грицака *боборунка*). Частіше словникова стаття в зведеному словнику розширюється за рахунок словника І.Панькевича новими населеними пунктами, у яких вживається реєстрове слово, зрідка новими значеннями чи новими ілюстраціями-реченнями. Можливо, через цю причину в чеської сторони зник інтерес до зведеного словника. Відчувши це, М.Грицак припинив роботу над ним, хоча й дуже шкодував, що так сталося (пор. [4: 237]).

Позаяк М.Грицак готував цей словник приблизно в той самий час коли й книги другої машинописної редакції власного «Словника українських говорів Закарпатської області» (див. вище), то подача з першого в нашій статті окремих словникових статей, як із вкрапленнями із словника І.Панькевича так і без них, поглибить уявлення читача про цю безпрецедентну лексикографічну працю. Усе належне І.Панькевичу позначене літерою *П*. Матеріали М.Грицака ніяк не позначені.

БАБИНЕЦЬ(Ь) (**БАБИНИЦЬ'**, **БАБИНИЦЬ'**, **БАБИНИЦЬ'**) – 1. бабинець (у церкві): Пóпик молодєн'к'и, та лиш у бабінц'у му óчи (Кваси). Дáвно бабінниц' був удгорóжений (Черна). Отó бабінниц' у цєр'кви, де бабы стойáт' (Луково). У бабінци жóны лиш гóвòр'áт' (Вільхівка). До церкви не мож было зайти, та так мусьли у бабінц'у чекáти циркуникá (Горбки. П). Прийшли т церкви, айбо звонити боятсья, и посíдали у бабинцю ищи радитсья, що робити (Лозянське. П); Рокосів. П).

2. день перед водохрещами. Див. **БАБИН ВЕЧІР**: На бабінц' май дівл'áт, óбы маржíны сьг'т'и были (Торунь).

БАБИНИЦЬ – див. **БАБИНЕЦЬ** (Черна, Веряця).

БАБИНИЦЬ – див. **БАБИНЕЦЬ** (Луково; Перечин, Горбки, Білки. П.).

БАБИНИЦЬ – див. **БАБИНЕЦЬ** (Торунь, Лозянське. П.).

БАБИНКА – дочка акушерки («баби»). Скорó, ба́бинко, нес'гт відрó! (Росішка). Здр. **БАБИНОЧКА**: Адú йак с'а вíбирала нáша ба́биночка (Росішка).

БАБИНО – росл. Див. **БАБЫЛЬ**, **БАБЛЄ ВИНÓ**: У с'óму звóрі ростє ба́бино (Вонігово).

2. слово із скоромовки без значення: Одинó, ба́бино, трікікі ременó, айлом, стáйлом, стóколос, пóволос, куц'убíром бóде кл'оц (Липша).

БАБИНСЬКИЙ – див. **БАБСЬКИЙ**: Уз'алá м на с'а ба́бінс'ко́е плáт'а. Рóзум ба́бін'ц'кий такúй, гí д'г'тин'ц'кий (Кальник).

БАБЫНЧИК – росл. дзвіночки персиколісті (*Campanula persicifolia* L. Вонігово).

БАБИНЧИК – здр. бабанець (НРК IV 4, 61. ВШАРД. П.).

БАБИЦІ мн. – понос, катар кишок у дітей: Бабиц'ї клокітліві, бабиц'ї троскітліві, туй ни клокот'їт, туй ни воркот'їт (Росішка).

БАБИЦЯ (БАБИЦ'И) – знев. баба: Отó вже старá бабиц'а (Вонігово).

2. повитуха. Див. СІЛЬСЬКА БАБА (В.Ворота, Драгово, НРК VIII 182, Стр. П.).

3. див. БАБЕЦЬ 1: У ріц'ї было мно́го бабиц' (Волосянка).

4. петля на гудзики: Поші́й субі бабиц'ї на сві́т'ї (Стеблівка).

Про «Словник закарпатських говорів Закарпатської області» М.А.Грицака пишуть вже понад чотири десятиліття. Тому про нього знають давно як спеціалісти, так і досить широка громадськість. Проте серйозної допомоги автору в завершенні цієї праці і друкуванні за його життя не було надано. Після смерті Миколи Андрійовича про його словник на деякий час було забуто. В 1987 році долею словника М.Грицака зацікавився письменник С.Плачинда, який у «Літературній Україні» опублікував на цю тему пристрасну статтю (детальніше [36]), яка спонукала Ужгородський державний університет і Закарпатський обком компартії створити комісію з вивчення порушених у статті питань. Однак на той час Інститут мовознавства 1987 року викупив словник у спадкоємців автора [35: 35]. Зараз працівники відділу діалектології Інституту української мови НАН України, де знаходиться картотека словника М.Грицака, друкують на комп'ютері окремі його статті. Додамо, що ще за життя Миколи Андрійовича, коли в Києві стало відомо про важкий стан його здоров'я, директор Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні, віцепрезидент АН УРСР І.К.Білодід виявив бажання купити рукопис словника, але справу було відкладено до того часу, коли автор виготовить машинопис усього словника [4: 237]. Проте цього лексикограф не встиг зробити.

На жаль, за життя М.А.Грицак не дочекався публікації не тільки всього свого «Словника українських говорів Закарпатської області», але й бодай невеликої його частини. Виняток становлять синонімічні місцеві назви лікарських рослин до книги В.І.Комендаря (1971) [29]. І лише після його смерті, після розпаду Радянського Союзу, коли стало незрівнянно більше можливостей для друкування, окремі лексикографічні матеріали М.Грицака побачили світ. Так, протягом 1997–1999 років у місцевому часописі «Карпатський край» Й.О.Дзензелівський публікує невеликий фрагмент словника «Латинсько-українська номенклатура грибів», над яким М.А.Грицак почав працювати у середині 60-х років. Цей словник був замислений автором як загальноукраїнський, до якого планувалося зібрати лексичні матеріали з усієї України. Машинопис цієї праці (176 с.), датований 1970-м роком, включає в себе народні мікологічні назви в основному із 417 населених пунктів Закарпатської області та незначну кількість назв із Хмельниччини. Після більшості мікономенів подається інформація про місце запи-

су. Словник відзначається величезним багатством українських (переважно закарпатських і гуцульських) народних назв грибів – близько 2430 номінативних одиниць (детальніше [25: 98–100; 8: 52–55]).

Крім того, М.Грицак планував підготувати і надрукувати в співавторстві з кандидатом медичних наук, доцентом І.Ю.Коршинським «Латинсько-український словник медичної номенклатури». Залишився машинопис словника (55 с.), датований 1970-м роком. Діалектний матеріал для нього збирали 104 студенти УжДУ із 14 областей України. У словнику зазначені їх прізвища, населені пункти, кількість зібраних назв. Словник охоплює 12500 народних назв, що стосуються 18 хвороб [24: 100–101].

Микола Андрійович добре знав і любив ботаніку, тому з особливим захопленням ставився до народних назв рослин. Є відомості, що він підготував велику картотеку «Ботанічного словника українських говорів Закарпаття», над якою працював з початку 70-х років. Досі невідома її доля, як і залишається нез'ясованим, чи виготовляв він машинопис цього словника.

За повідомленням Й.О.Дзензелівського, М.А.Грицак залишив також машинопис «Словника українських говорів Закарпатської обл. (Ботанічна термінологія). 600 назв», датований на останній, 167-й, сторінці 27. XII. 1944 р. Титульна сторінка, яка своєю якістю і кольором відрізняється від паперу словника, позначена 1959 роком (детальніше [25: 100]).

У цьому збірнику поміщена публікація В.В.Німчука праці М.А.Грицака «Ботанічна номенклатура (Проект)», про яку досі не було згадки в літературі і яка розширює наші уявлення про лексикографічну діяльність видатного лексикографа.

Після смерті Миколи Андрійовича появились ще два його матеріали: «Назви метеорології українських говорів Закарпаття, зібрані М.А.Грицаком» (Ужгород, 1999. – 32 с.; підготувала й опублікувала окремим виданням В.І.Статєєва) [32] і праця М.А.Грицака «Лексика, пов'язана з житлом» (публікується в цьому збірнику; підготував до видання П.М.Лизанець). Це питальники для збирання діалектної лексики. У своєму роді вони поки що найгрунтовніші в українській діалектології. Цінним у них є великий фактичний матеріал, до того ж у першому питальнику він паспортизований.

У цьому збірнику в статті Н.Хобзей та Т.Ястремської повідомляється про те, що в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України зберігається рукописна праця М.Грицака «Матеріали до вівчарської лексики с. Росішка Рахівського району Закарпатської області».

Спілкуючись з Миколою Андрійовичем, можна було спостерегти, що він поетична натура, але до недавнього часу мало хто знав, що в молодості він писав вірші, які публікував і які заслуговують на серйозну увагу літературознавців (пор. [38]). Досі виявлено близько двох десятків його поезій, надру-

кованих у 20–30-ті роки (детальніше [25: 102; 40: 355–359]).

Микола Андрійович на вигляд здавався мовчазним, замкненим у собі, проте з тими, кого він добре знав, він міг бути і говірким, і дуже ширим, задушевеним, міг розповідати багато цікавого, міг іноді й пожартувати, коли був в особливо доброго настрою, незважаючи на те, що дуже економив час, бо всі сили віддавав своєму основному заняттю – роботі над словником. Він сприймав інших людей переважно добрими, порядними, чесними, бо й сам був таким. Це була дуже доброзичлива, чемна людина, яка всім бажала добра. Чинячи добро, він іноді й забував про небезпеку, яка часто чатувала на нього в часи радянської дійсності. Яскравим свідченням цього є спогад В.Фединишинця, одного із його студентів, який розповідає, як Микола Андрійович, коли керував архівною практикою студентів-філологів у Києві, ризикнув повести своїх вихованців до напівзабороненого в ті часи (це було десь у 1965–1966 рр.) музею української історії та етнографії Івана Гончара. Донощик із студентів про це поінформував куди треба, і по приїзді до Ужгорода

з Миколою Андрійовичем була серйозна розмова в ректораті університету. Друзі розраджували його, як могли, а він махнув рукою і сказав: «Е, що мені зробіть! Добре, що студенти бачили. Що бачили – те їх» [43: 25–26].

Микола Андрійович Грицак був унікальною людиною. Він жив справжнім, тверезим життям у прямому й переносному значенні цих слів. Він не знав смаку ніякого алкогольного напою, навіть пива, не палив. У побуті був дуже скромним, майже аскетичним, за життя не мав помітних матеріальних статків, не здобув високих наукових ступенів, учених звань, хоча й написав під кінець життя прекрасну дисертацію з історії української діалектної лексикографії. Він був еталоном толерантності, чесності, людяності, виняткової доброзичливості, своїм розумом і досвідом досягнув вершини мовознавчої науки, особливо в царині лексикографії, а також етнографії, фольклору – всього того, без чого неможливе культурне життя народу. Він мав рідкісний дар відчувати красу рідного слова, пізнавати таїну його творення і тонкощі його семантики та функціонування.

Література

1. Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. – Луцьк; Люблін, 2005. – 199 с.
2. Галас Б. Неперевершений ентузіаст-лексикограф (До 90-річчя з дня народження Миколи Грицака) // Карпатський край. – 1999. – С. 32–33.
3. Галас К.Й. Микола Грицак // Педагоги-науковці / Упор. та передм. В.В.Турияніці. – Ужгород, 1997. – Ч. I. – С. 43–47.
4. Ганудель З. Історія «Словника південнокарпатських говорів» І.Панькевича в кореспонденції // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1996. – Річник I (XV). – С. 234–238.
5. Грицак М.А. Евфемізми в українських говорах Закарпаття // Тези доповідей до XX наукової конференції: Сер. мовознавча / МВ і ССО УРСР, Ужгород. ун-т. – Ужгород, 1966. – С. 17–24.
6. Грицак М.А. Закарпатські фразеологізми з антонімами *біда* та *гаразд* // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тези доп. респ. наук. конф. – К., 1972. – С. 153–154.
7. Грицак М.А. Засоби включення прислів'їв у мовний потік закарпатських говорів // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови: (Тези доп.). – Чернівці, 1965. – С. 155–158.
8. Грицак М.А. Латинсько-український словник номенклатури грибів говорів Закарпаття на загальноукраїнському тлі / За ред. Й.Дзєндзелівського // Карпатський край. – 1997. – № 6–10 (117). – С. 52–58; 1998. – № 1–2 (118). – С. 50–53; 1999. – № 1–3 (119). – С. 34–35.
9. Грицак М.А. Літературна і діалектна лексика (З досвіду роботи) // Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектних словників: (Тези доп.). – Чернівці, 1960. – С. 40–44.
10. Грицак М.А. Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської обл. // Питання гідроніміки: Матер. III респ. ономаст. (гідронім.) наради. – К., 1971. – С. 74–80.
11. Грицак М.А. Назви гідрорельєфу і гідронімія (Назви джерел і стоячих вод) // III республіканська ономастична гідронімічна конференція: Тези. – К., 1965. – С. 35–39.
12. Грицак М.А. Подача фразеологічного матеріалу в регіональних словниках // Тези доп. до XIX наукової конференції / МВ і ССО УРСР, Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1965. – С. 19–24.
13. Грицак М.А. Позначення територіальної поширеності слів у регіональних словниках // Матеріали XXI наукової конференції: Сер. філології / МВ і ССО УРСР, Ужгород. ун-т. – Ужгород, 1967. – С. 130–134.
14. Грицак М.А. Принципи пояснення значень реєстрових слів у «Словнику українських говорів Закарпатської обл.» // Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 374–381.
15. Грицак М.А. Румунські лексичні запозичення в говірці с. Росішка Рахівського району Закарпатської області // Восточнославянско-восточнороманские языковые, литературные и фольклорные связи: Тез. докл. и сообщ. межвуз. науч. конф. (11–16 окт. 1966 г.). – Черновцы, 1966. – С. 12–15.
16. Грицак М.А. Словник українських говорів Закарпатської області // XII республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. (квіт. 1965 р.). – К., 1965. – С. 154–157.

17. Грицак М.А. Стилiстичнi функцiї лексичних дiалектизмiв у новелах I.М.Чендея // Розвиток української радянської новели: Тези доп. до міжвуз. наук. конф. (трав. 1966 р.) / МВ і ССО УРСР, Ужгород. ун-т. – Ужгород, 1966. – С. 111–113.
18. Грицак М.А. Творення народних назв лікарських рослин // Питання словотвору схiднослов'янських мов: Матер. міжвуз. респ. наук. конф. – К., 1969. – С. 86–87.
19. Грицак М.А. Українська лексикографія на Закарпатті в дорадянський і радянський періоди // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період: (Тези доп. респ. наук. конф.). – К., 1967. – С. 104–106.
20. Грицак М.А. Українсько-румунські взаємозв'язки в ботанічній номенклатурі говорів району Карпат // Культура та побут населення Карпат: Матер. респ. наук. конф. – Ужгород, 1972. – С. 112–115.
21. Грицак М.А. Фольклорно-етнографічні матеріали у Словнику закарпатських говорів // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 6. – С. 54–59.
22. Грицак М.А. Якого типу повинні бути регіональні словники? // Тези доповідей та повідомлень XVIII наукової конференції: Сер. мовознавча (трав. 1964 р.). – Ужгород, 1964. – С. 24–27.
23. Гриценко П.Ю. Грицак Микола Андрійович // Українська мова: Енциклопедія. – 2-е вид., випр. і доп. – К., 2004. – С. 121.
24. Дзензелівський Й. Латинсько-український словник медичної номенклатури М.А.Грицака та I.Ю.Коршинського // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). – Ужгород, 2000. – Вип. 3. – С. 122–126.
25. Дзензелівський Й. Словникар з Росішки // Тиса. – 1993. – № 1–2. – С. 87–106.
26. Дзензелівський Й. Словникар з Росішки: Микола Грицак зблизка // Карпатський край. 1993. – № 3 (92). – С. 16–21; № 4–6 (93–95). – С. 27–31.
27. Дзензелівський Й. Словник українських говорів Закарпаття Івана Панькевича // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича. – Ужгород, 1992. – С. 176–178.
28. Лизанець П. Микола Грицак як людина і лексикограф // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). – Ужгород, 2000. – Вип. 3. – С. 152–155.
29. Комендар В.І. Лікарські рослини Карпат. – Ужгород, 1971. – 248 с. (Синоніміку місцевих назв лікарських рослин склав М.А.Грицак).
30. Миголинець О. Доповнення до «Латинсько-українського словника номенклатури грибів» М.Грицака // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). – Ужгород, 2000. – Вип. 3. – С. 165–169.
31. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років (1917–1967). – К., 1967. Про М.А.Грицака на с. 101, 102, 211, 244.
32. Назви метеорології українських говорів Закарпаття, зібрані М.А.Грицаком / Упор., автор передмови В.Статєєва. – Ужгород, 1999. – 32 с.
33. Ніколасенко З.Г. Словотвір складних іменників у південнокарпатських говорах (на матеріалах рукописного словника М.А.Грицака) // XII республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. (квіт. 1965 р.). – К., 1967. – С. 80–82.
34. Піпаш Ю. Про Ніколу Грицака. Никола Грицак тікає від мадярів. Два добровільні заслання // Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок: Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. – Ужгород, 2005. – С. 245–261.
35. Плачинда С. Подвижників мало, але... // Плачинда С. Куди йдемо? К., 1989. – С. 26–50.
36. Плачинда С. Подвижник: Як Микола Грицак віднаходив скарби // Літературна Україна. – 1987. – 6 серп.
37. Сабадош І. З історії словникового опрацювання лексики закарпатського говору // Діалектологічні студії. Вип. 4: Школи, постаті, проблеми. – Львів, 2004. – С. 73–103.
38. Сенько І. Чотири слова про словникаря: (До 80-річчя від дня нар. Миколи Грицака) // Карпатська Україна. – 1993. – 30 груд. (№ 52). – С. 5.
39. Слинько І.І. Міжвузівська конференція з питань укладання діалектних словників // Українська мова і література в школі. – 1960. – № 4. – С. 92–94.
40. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). – Ужгород, 2000. – Вип. 3. – 360 с.
41. Сюсько М.І. Грицак Микола Андрійович // Енциклопедія Закарпаття: визначні особи ХХ століття. – Ужгород, 2007. – С. 105.
42. Сюсько М.І., Статєєва В.І. На честь закарпатця Миколи Грицака, що заслуговує Книги Гіннеса // Ужгородський університет. – 1999. – 25 лют.
43. Фединишинець В. Кожному русинові – по слову, або Гуцул-мільонер: Худож.-докум. повість про Миколу Грицака. – Ужгород, 1997. – 36 с.
44. Хобзей Н. Міфологічна лексика у матеріалах М.Грицака // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). – Ужгород, 2000. – Вип. 3. – С. 218–233.
45. Чучка П. Ономастичні інтереси Миколи Грицака // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: (Зб. наук. праць). – Ужгород, 2000. – Вип. 3. – С. 230–234.